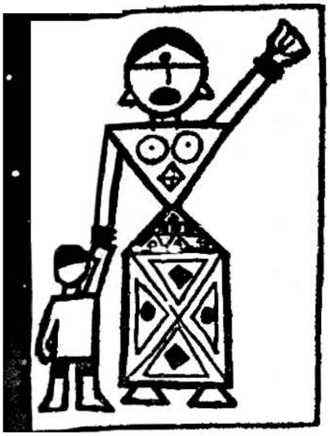

"clean and beautiful pune
a note on Dalit unity"
Leela Bhosale

सुंदर, स्वच्छ पुण्याच्या सफाई कामगार – दलितातील एकीचे व लढाऊपणाचे प्रतीक

"अहो सीताबाई, सोनाबाई, एवढं पळत कुठं चालला ?"

"पळायचं दोनच वक्ताला. एक मयतीसाठी आणि दुसरं युनियनसाठी. आज आमच्या युनियनचा वाडदिवस सर्व ! टाईम झाला तवा चाललो झपाझपा. मिरवणूक पुढं जाईल नी आमी बसू मागं. आओ बाई, लई मजा येती. गुलाल काय, फुगड्या काय, लेजीम, ढोल, ताशे! असं काय लगीन ! घरचं कार्य झक मारलं. सगळ्या सणाच्या वर ह्या आमचा आजचा सन लई मोठा वाटतो आमाला. १० आणे रोजावर १०–१२ तास. ते पन कुनाची तरी म्हेरबानी असल्यागत राबत हुतो. ना रजा, ना पगारवाड, ना महागाई, ना घर, ना दार ! कुठंतरी खोपटात छातीच्या कडला डोकं टेकायचं ! आमची ही युनियन झाली. अन् आमी मानसासारकं जगायला शिकलो ! काय सांगू तुम्हाला ?"

मागं सुद्धा वळून न पहाता त्या फुले मंडईच्या दिशेनं पळतच सुटल्या. स्वच्छ, अनेक रंगी साड्यातल्या त्या बायांचा आजचा उत्साह पाहून मला लग्नातल्या वरमायांचीच आठवण झाली. सावरकाराच्या तावडीतून एखादा डाग चुकून शिल्लक राहिला असेल तर तो पण आज हमखास त्या लेवून येतील. पोरीबाळी, लेकीसुना, तमाम पब्लिक आज हजर ! काहीतरी विशेष घरगुती पद्धतीचे जिव्हाळ्याचे संबंध असल्याशिवाय हे कसे शक्य आहे ? गेली ३४ वर्षे ज्या युनियनच्या वटवृक्षाखाली शेकडोंचे संसार नेटकेपणानं, स्वाभिमानानं उभे राहिले. त्यांची ही आपुलकीची भावना समजून घ्यायला थोडं खोलात शिरायला हवं. युनियनचा इतिहास म्हणजे ह्या शेकडो कामगारांची जीवनकहाणीच जणू ! आपल्या मागण्यासाठी लढण्याचे हत्यार, एकजूटीचं साधन हे सर्व तर आहेच. पण स्त्री-पुरुष दोघांचंही हे हक्काचं माहेरघर आहे ! पिढ्या पिढ्याच्या सामाजिक सासूरवासानं, वैतागलेल्या, दारिद्र्यानं, घाणीनं पिडलेल्या, कुठेच, कसलाच थारा नसल्यामुळे दारू, मटका, जुगाराचा आसरा घेऊन संसाराची विधळवाट करून घेणाऱ्या या जिवांना आपणच जन्माला घातलेल्या या आगळ्या माहेरची ओढ का वाटणार नाही ? पण या नव्या प्रकारच्या माहेराची शिकवणही तशीच न्यारी ! या माहेरी येऊन मुळूमुळू रडायचं नाही, चित्त्यासारखी झेप घ्यायची. परिस्थितीपुढे, अन्यायापुढे मान नाही वाकवायची. लाचारी तर ठेचून ठेचून काढायची ! पावलापावलाला पैसे खाऊन वर दम देणाऱ्यांची वर मान करायची हिंमत होत नाही ते उगीच नाही ! फार मोठा इतिहास घडवलाय या माणसांनी ! हे धैर्य दिलय युनियनन् ! जाणूनबुजून या कणा ढिला करणाऱ्या लाचारीच्या बाबीवर लक्ष दिलं गेलं ! अर्थात याचा पुरा बीमोड व्हायचा तो सबंध समाजानं मनावर घेत-

ल्यावर ! तोही महान झगडा जेव्हा उभा राहील तेव्हा हे महापालिका कामगार निश्चित पुढे सरसावतील.

समाजाच्या कडवट, विखारी, अन्यायी वागणुकीनं स्वाभाविकपणे फटकून वागण्याची प्रतिक्रिया होणारच. पण बदलत्या काळाबरोबर, लढ्याच्या, जुटीच्या भट्टीतून यांचाही पिंड 'कष्टकरी तेवढा एक' या लाल-बावटयाच्या शिकवणूकीत पोसला जात होता. हाल-अपेष्टा, दारिद्र, अवहेलनेतून होरपळलेला हा कामगार त्याच्या जीवन परिस्थितीमुळेच हा धडा लवकर मनापासून गिरवू लागला. महाराष्ट्रात कुठेही, केव्हाही–मग तो औद्योगिक कामगार असो, शेतमजूर असो, दुष्काळी कामगार असो. नाहीतर पोस्टमन, कारकुनादी सरकारी नोकर असो–अन्यायाविरूद्ध उठला की यांनी सर्वांगानी भरभरून मदत देण्यास पुढे सरसावावे. ही तर नित्याची बाब होती व आहे. तळगाळातील सामान्यबळ हे असामान्यत्व प्रतिष्ठितांचीही नजर लागावी असं नाही का ? ३४ वर्षाच्या इतिहासात मी शिरण्यापेक्षा त्यांच्यातीलच घाण काम करून निर्मळमनानं, सातत्यानं आपल्या या साधनाची देखभाल करणाऱ्या, श्रमिकांचं राज्य यावं यासाठी तनमनधनानं झटणाऱ्या या तळगाळातील दोन कार्यकर्त्यांचेच बोल ऐकूया.

'संपात मोर्चात आमी दोघी भैनी लेकर बाळ टाकून हमेशा फुड असतो !'

५॥ ची हजरी देऊन वेणूबाई धापा टाकत आल्या. सर्दीनी, खोकल्यानं हैराण झाल्या होत्या. मी म्हटलं 'वेणूबाई तुम्हाला बरं वाटत नाही. आपण नंतर बोलूया. आज रजा का घेतली नाही ?'

'बाई रजा कवाच संपली. दुखणं आलं तरी खाडा करायचं जीवावर येत. धा तोंड खानारी नी मी येकटी कमकणारी ! नवरा ठकलाय आता. कदीमदी मिळतं काम त्यालाबी. पण ते काम भरवशाचं न्हवं. इचारा तुमाला काय हवं ते !'

'तुम्ही महानगरपालिका युनियनच्या एक पुढारी कार्यकर्त्या आहात. तुमची स्वतःची माहिती म्हणजे सर्वच सफाई कामगारांची परिस्थिती असे मी समजते. सफाई कामगार म्हणून तुम्ही किती वर्षे काम करत आहात ? मूळ कुठल्या ?

'मला कामाला लागून २० वस झाली. १० बदली होते. कायम होऊन १० वर्सं झाली. का[illegible] व्हायला लई कष्ट पडल्यात. आता निदान युनिय[illegible] काहीतरी बयाजवार शिस्त तरी लावली. न्हाईतरी [illegible] लई वशिलेबाजी ! लई पैसं चारायला लागाय[illegible] कुनाचा पायपोस कुनाच्या पायात नसायचा. पन [illegible] रीच एवढी वाडलिया की जागा कमी नो बाया जास[illegible] असं हाय ! दुसरी ही कामं काही भेटत न्हाईत. मी पु[illegible] पुण्याचीच. माजा वडिल कलकटर होपीसात शिपा[illegible] होता नी आई झाडूवाली. माजं चार यत्ता शिकव[illegible] झालं. १३ व्या वर्षी तर लगीन झालं. २ मुली नी मुलगे हाईत. बा कडं बरं होतं. नवऱ्याच्या घरी गरिबी त्यात माझी थोरली पोरगी नी तिची तीन पोरं माझ्या[illegible] गळयात. जावई जुगारी नी दारूडा –आमी झाडूवाल्या[illegible] मिळवत्या म्हणून आमच्या गळयाला हे असलं ता[illegible] लई !'

'एवढया व्यापातनं तुम्ही युनियनच्या कामात भा[illegible] कसा घेता ?'

'युनियन म्हटलं की लेकर बाळ सुद्धा शेजारी टाक[illegible] पळतो. आज २० वर्सं मी सभासद हाय. ५ वर्सं झाली फुडारी कार्यकर्ती म्हणून काम करते. युनियन घर [illegible] आमचा संसार, लेकरं बाळं – सगळी दुनिया घर [illegible] फैलातल्या बायाबी समजून घेत्यात, मान देत्यात–काही-जणी अडाणीपनानं नाव ठिवल्यात. ठेवनात ! मी काम त्यांना भीक घालत न्हाई– आपोआप सरळ व्हत्यात !

'तुम्ही युनियनं करून कोणत्या कोणत्या सवलती मिळवल्या ?'

नवऱ्याला '३०–३५ साला मागं आम्ही झाडू-वाल्या, कचरा बिगारी, म्हेतर ही माणसातच जमा नव्हतो म्हनाना. आता माजंच घ्याकी – नवऱ्याची गरिबी, शेत न्हाई भात न्हाई मग हे काम करत मला भागच व्हतं – सगळ्या गावाची घान कमरंवर घ्याची कुनाला बरं वाटतं का ? पन करनार काय ? दुसरी कुठली काम आमच्यासाठी होती ? तवा तर २॥ [illegible] रोज होता. पूर्वीत्तर १० आने रोजावर १२–१२ ता[illegible] घान कामात राबावं लाबायचं. २० वर्सं काम केली तरी कायम करीत नव्हते. निवारा म्हणतात तर झोपड[illegible] ते बी कुठंतरी गावाबाहेर ! रजा न्हाई, सुट्टी न्हाई[illegible]

न्हाई, महागाई वाड न्हाई. युनियन झाली नि ायला सुरवात झाली. बाळंतपणाची रजा, ग चाळी, लुगडी एकेक मिळवत होतो. फुकाट मिळालं. लई खटपटी कराय लागल्या. नाक शिवाय तोंड उघडतं ? संप करून, मोर्चे काढून, करून जवा आमी उठलो तवा अधिकारी त्या तोंडं उघडली.

दिवाळीनिशी ववाळणारी म्हारीण म्हणजे झाडू-वाली तिला एवढा पगार काय करायचा ! माजल्या झाडूवाल्या ! असंबी ऐकून घ्यावं लागलं! पण आमची १०० नंबरी जूट नि लाचारी बंद. त्यामुळं आमी डग-मगली न्हाई. आमच्या एकीत फूट पाडण्यासाठी लई खटपटी झाल्या पण—अजून तरी ढका न्हाई लागला आमच्या जुटीला.

'तुमच्यासारखेच इतर कष्टकरी लोक झगडा देतात त्याला तुम्ही कधी मदत केली काय ? का त्यानी कधी आमची फिकीर केली तेव्हा आम्ही करावी असे तुम्हाला वाटायचे ?'

वेणूबाई जरा सावरून बसल्या नि म्हणाल्या,

'बाई, लेकरानं लाथा झाडल्या म्हणून आई लातनं उत्तर दिल का ? तसंच हाय. ३४ वर्सं आमाला या लालबावट्याची शिकवनच अशी हाय की आपन मूठ-भर लोक झगडून उपेग न्हाई. कोनी बी उठू दे, हाक मारू दे आमी कदी हयगय केली न्हाई. पैसा, धान्य, मानसं सगळ्या अंगानं मदत केली बी आन् करतो बी. आमच्या मुखात भाकरीचा घास घालणारा शेतकरी शेतमजूर १।।—रुपयावर राबतोय हे बनून आमच्या पायाची आग मस्तकाला जाईल न्हाईतर कुनाची ? आमचं शेकड्यानी सगंसोयर तीत राबत्यात !'

'वर वेणूबाई तुमाला खूप त्रास दिला. आता एकच प्रश्न. तुम्ही एवढ्या कार्यकर्त्या आहात. तुमच्या मुलांना नोकरी नाही. काहीतरी युनियननं करावं असं नाही वाटतं ?'

'हा मी हो कोन एवडी—छा. छा. तसली वशिले-बाजी न्हाई चालायची—फुडारणीनं तर लई जपून चालले पायजे. बस्स ! मेल्यावर लालबावटा पांघरून नदीवर घोषणा देत न्यावं एवढीच विच्छा हाय ! !'

दुसऱ्या एक बहादूर कार्यकर्त्या ताराबाई आपल्या बहिणीचं गाऱ्हाणं घेऊन आल्या होत्या. त्यानीही वेणूबाईची साथ केली. त्या म्हणाल्या.

'मी पुराअगोदर ७-८ वर्षे बदली स्पेशलमध्ये लागले होते. तवा झाडुवालीला १ रु. १० आणे रोज होता. आता ११ रु. आहे. पूर्वी बदली बाया जेमतेम ८०-१०० होत्या. आज हजारदीड हजार आहेत. मग कुणाला किती दिवस काम मिळणार याचं भांडणच लागत.'

अगोदर झाडुवाली मुळातच बोलकी. रस्तोरस्ती समाजाचा व्यवहार पाहून चलाख झालेली. त्यात ताराबाईनीनंतर नवऱ्यापासून सोडचिठ्ठी घेऊन आपल्या लहान मुलीसह स्वतंत्र संसार थाटलेला. माहेराचीही अपेक्षा केली नाही. आणि पुन्हा लग्नाच्या फंदातही नाहीत. त्यांची हिंमत शब्दाशब्दात दिसत होती.

'आमचा माहेरची शेतीबाडी बरी आहे. खडक-वासल्याजवळ. सासर साताऱ्याकडच पण आता मात्र संबंध तोडले. स्वतःच्या पायावर उभी राहिले. मुलीला पडल्या काही कमी पडू द्याचं नाही – तिला खूप शिकवणार.'

'मी गाव बिगाऱ्यात काम करीत होते. तेव्हापासून मी युनियनच्या परत्येक सभेला हजर. पोस्ट तार-वाल्यानी मागं एकदा संप केला होता. त्यावेळेला युनि-यनच्या सर्व पुढाऱ्याना पकडलं होतं. हारिसाला पोलि-सांनी गराडा घातला होता. आम्ही सर्व बायांना बाजूच मैदान भरून टाकलं. पोलिसानी हैराण करून सोडलं.

'युनियननं आम्हाला शिकवलं. शहाणं केलं म्हणून हे दिवस बघतोय. खोपटातन चांगल्या दोन खोल्याच्या घरात आलो. संडास पाण्याची सोय, थंडीवाऱ्यापास्नं सरक्षण झालंय. आता अजून लई पल्ला गाठायचा हाय. कचऱ्यागत कुठं कोपऱ्यात हुतो ते आता पायावर हुबा तरी राहिलो. आम्ही झाडूवाल्या बाया नेहमीच फुडं असतो. एकांदी गोष्ट आम्हाला न्हाई पटली तर आकाश पाताळ एक करून सोडायची हिमत हाय आमच्यात!'

—लीला भोसले